Микола БЕНДЮК
(Острог)

ІКОНОГРАФІЯ ОБРАЗУ СВЯТОГО ПРЕПОДОБНОГО КНЯЗЯ ФЕДОРА ОСТРОЗЬКОГО

Історично так склалося, що День Незалежності ось уже більше двадцяти років в Україні святкується 24 серпня, і це по праву є найбільшим державним святом. Але мало хто знає, що цей день у нас на Волині, а особливо в Острозі, святкують вже протягом чотирьохсот років. За церковним календарем 24 серпня та 10 вересня - це дні, коли вшановується ім'я Святого Преподобного князя Федора Острозького.

Перша згадка про Федора Острозького в 1385 році пов'язана з одруженням князя на Агафії Бродівській. Від дати одруження князя дослідники виводять і приблизну дату його народження, відкидаючи 25 років - тобто 1360 рік. На думку польського дослідника Томаша Кемпи, князь міг народитися наприкінці 50-х рр. XIV ст. [1.с.8]

Н. Яковенко вважає що князь Федір помер вже в 1410 році. [2.с.94] На думку Войтовича князь помер після 1435 р. Митрополит Іларіон називає іншу дату, «князь вирішив покинути цей зрадливий світ у 1440 році, прийняв постриг і став ченцем Києво-Печерського монастиря під іменем Феодосій. Прийняла постриг і його дружина Агафія під іменем Агрипини».

Багато дослідників сходяться на думці, що князь Федір Острозький, доживши до глибокої старості, спочив 11 серпня 1441—1442 р., часом вказується дата 1446 р. Про те існує і вже зовсім неправдоподібна версія, що князь Федір помер аж 1460 року. Помилковою є і думка Кардашевича, що кн. Федір помер «у глибокій старості» близько 1490 р. [3.с.15] Тут звичайно багато плутанини добавляє особа Федора (Фридеріка) Федоровича сина Федора Даниловича Острозького.

Частина дослідників вказує що через 100 років після смерті князя, мощі Федора Острозького були знайдені монахами Києво-Печерського монастиря нетлінними. Деякі дослідники вказують дату канонізації 1560 роком (явно керуючись передостанньою датою смерті плюс сто років). [4] Більшість дослідників схильні вважати час канонізації кінець XVI початок XVII століття. Основною версією для праць з історії Києво-Печерської Лаври став варіант, що Федір був канонізований в числі інших печерських Преподобних єдиним актом Петра Могили в XVII ст.

На жаль, ми не знаємо, як виглядав князь - жодного портрету чи ікони ні з XV, ні з XVI чи XVII ст. не збереглося. Постає питання, чи був прижиттєвий портрет князя? Швидше за все, його не існувало, адже до нашого часу не дійшло жодного портрету з тих часів, та й традиції такої ще не існувало. Якщо ж говорити про XVI ст., в пору становлення сарматського портрету, то в родинній портретній галереї такий портрет цілком міг існувати. Князь Федір міг бути зображеним на портреті у вигляді воїна. Підтвердженням цього є гравюра із книги «Гніздо цноти» Бартоша Папроцького 1578 року.[5]

На гравюрі Федір зображений воїном в шоломі із забралом та латах, в правій руці тримає меч. Борода в князя не довга, ошатна, ніс прямий; на вигляд Федору за шістдесят років. Звичайно, що портретність в цій гравюрі угледіти складно, і ні про які фізіономічні риси говорити не можна, але це є найдавніше зображення князя Федора Острозького. Із цього зображення можемо зробити висновок на підтвердження думки про канонізацію Федора вже після 1578 року. Якби канонізація пройшла раніше, то і в книзі «Гніздо цноти» зображення князя виглядало б інакше і якось було б виділене. Ще один висновок можна зробити із зображення князя у військових латах: вже на кінець XVI ст. сучасники не розрізняли Федора Даниловича та його сина Федора (Фрідеріка) Федоровича. В шістнадцятому столітті Федір був один і він же був героєм Грюнвальдської битви та Гуситських воєн.

Прослідкувавши зображення князя Федора Острозького в іконах XVIII-XX ст., можна зробити висновок про дві гілки розвитку іконописного зразку у зображенні святого.

На багатьох іконах, які беруть основу від погрудного образу князя з Києво-Печерської лаври, Федір зображений як «простий інок, дуже сивий. Борода кінцями кошлата. Волосся з ушей. На раменах – чорний клобук. Риза Преподобного. Руки держить навхрест на серці» - так ілюструє нам «Подлинник», опублікований Ф.Буслаєвим ще в 1861 році. [6.с.356] Подібний образ міг виникнути під час канонізації Преподобного в першій половині XVII ст. Звичайно, що подібність до оригіналу була відносною, написати ікону із мощей було складно. У виданні зазначено, що в святого волосся стирчить із вух – це вказує на використання мощей для написання ікони. Від цього образу походить ікона із зображенням Федора Острозького, що знаходиться в експозиції Острозького історико-культурного заповідника. Ідентична цьому образу й ікона, що знаходиться на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. Можна припустити, що автором обох ікон був один і той же майстер. Цю традицію в зображенні князя умовно назвемо «київською».

Пошанування князя Федора Острозького в Острозі потужно відродилося вже у XIX ст., в зв'язку з діяльністю Кирило-Мефодієвського

братства. В братській Кирило-Мефодієвській церкві ікона цього святого висіла біля правого кліроса, а також ще одна ікона із зображенням князя знаходилася на аналої в тому місці, де в майбутньому планувалося поставити іконостас і створити приділ преподобного кн. Федора.

Частина мощів Федора Острозького у 1889 році була перенесена із Києво-Печерської Лаври і 8 жовтня встановлена в кафедральному соборі міста Житомира, яке в ті часи було центром Волинської губернії. [7.с.3]

У 1907 році мощі святого Федора були перекладені в нову раку (труну), а древня рака і частинка його мощей була подарована Києво-Печерською лаврою місту Острогу, де вони знаходяться і донині.

Іменем князя в селі Дермань була названа учительсько-церковна школа, а в квітні 1909 року в Острозі створюється братство імені князів Острозьких під покровительством святого Федора. Діяльність братства полягала у вшануванні і пропаганді життя і справ Федора Даниловича та інших князів Острозьких, благодійній і видавничій справі, зборі предметів старовини і відкритті історичного музею. [8.с.3] Ці ікони, які були доставлені в Острiг разом з ракою, також відображають «київську» традицію у зображенні князя.

Зовсім інший тип ікон має за основу образ Преподобного, що походить із церви Параскеви-П'ятниці м. Острога. В старенькій П'ятницькій церкві зберігалася ікона св. Федора Острозького, яку, за переказами, переробили із прижиттєвого портрету - про це згадує графиня А. Блудова. [9.с.100] Тип ікони, на якій зображено князя ієромонахом, походить ще від давнього портрету, де зображуваний стоїть біля столу на фоні драперій. Тобто, ми можемо підтвердити слова графині, що волинський тип ікони походить від давнього портрету, а от чи його переробили, чи написали з давнішого зразка, поки що залишається таємницею. Можливо, ще в кінці XVI - на початку XVII ст. паралельно із вірогідним портретом князя у військових обладунках існувало його зображення й у світському або чернечому одязі.

Про те, що така традиція побутувала, свідчить збережена ікона із зображенням Св. Федора/Феодосія Острозького, що знаходиться в острозькому музеї і датується другою половиною XVIII ст. В музей ікона потрапила після закриття Богоявленського собору, в свою чергу можна припустити, що в соборі вона опинилася після закриття Параскево-П'ятницької церкви. В П'ятницьку церкву ікона потрапила із церкви св. Миколая після пожежі, що трапилась у 1848 р. [10]

У цьому випадку непокоїть питання чи могла ікона з музею висотою біля трьох метрів, бути в невеликих Миколаївській та Параскево-П'ятницькій церквах, де вона займала б явно домінуючу позицію? Але іншого пояснення походження ікони не маємо - Богоявленський собор був відбудований значно пізніше, й ікона не могла знаходитися з самого початку в ньому.

Крім того, XVIII ст. — це час, коли всі церкви на Острожчині вже були уніатськими, і яка була необхідність писати православного святого до уніатських чи католицьких храмів. Можливо тут зіграла роль легенда, стосовно якої дискутують і католики, і православні донині. За переказами, ще у 1440 році в Острозі з'явилися монахи домініканського ордену, що повертались з митрополитом Ісидором з Флорентійського Собору. Князь «поставив» для них кам'яний храм в ім'я Успіння Пресвятої Діви Марії, який у перебудованому вигляді існує до сьогодні. [11.с.57] Ще одна версія твердить, що Федір Острозький не збудував костел, а віддав під костел православну Пречистенську церкву. [12.с.113]

На іконі Св. Преподобний Федір стоїть простоволосим біля столу, на якому лежать на червоній подушці королівські атрибути: корона та скіпетр. Князь тримає в руках книгу (Біблію) та вервицю. На цій іконі-портреті князь зображений як ієромонах, в монашій рясі та епітрахілі. Важко сказати, чи був преподобний Феодосій ієромонахом, як зображено на цій іконі, чи залишився простим монахом, як він зображується на іконах київської традиції. В публікаціях кін. XIX – поч. XX ст. деякі дослідники вважають, що кн. Федір досяг сану ігумена. [13]

Коли у 1891 р. настоятель Богоявленської церкви складав клірову відомість, він зазначив, що на старовинній іконі Преподобний Федір зображений з ієрейськими ознаками, а отже, він, можливо, був ієромонахом. [14] На мою думку, волинська традиція у зображенні Преподобного ієромонахом є помилковою, і основу ця традиція бере із портретів Януша Острозького, один з яких С. Голубєв у 1876 році привіз до Києва із Межиріцького монастиря. [15.с.246] На портреті Януша Острозького князь зображений точно в такому ж ракурсі, що й Федір на іконі, на грудях Януша зображений білий шалик, він стоїть так само біля столу, на якому стоїть корона. Можливо, цей білий шалик перетворився на епітрахіль у зображенні Преподобного.

Сама форма корони із зображення на іконі Федора нагадує корону на надгробку князя Костянтина Івановича Острозького. Така корона була і в «галицького короля» Данила Романовича. Це зображення підтверджувало винятковий авторитет княжого роду Острозьких, яких називали некоронованими королями Руси-України. [16.с.252]

Подібну ікону бачимо і в Межиріцькому монастирі. Композиція повністю збережена, от тільки датувати полотно можна не раніше, ніж монастир став православним, тобто 1866 роком.

Є свідчення, що під зображенням Федора Острозького та Іова Почаївського із Межиріцького монастиря знаходяться портрети Януша Острозького та Анни-Алоїзи Ходкевич. Стосовно Януша Острозького це можливо, а от портрет Анни-Алоїзи в Межирічі не був. Згідно опису 1862 року [ОДІКЗ ІІІ Д 500] в монастирі знаходилися портрети князя Януша Острозького та його дружини, можливо, мається на увазі його останню дружину Теофілію. У 1612 р. Януш передав францисканцям православний до того часу монастир. У цей же час, в листопаді 1612 р. 59-літній князь вдруге одружився з 18-ти-літньою дочкою сяноцького хорунжого Теофілею Тарлувною. Тому, швидше за все, в Межирічі висіли портрети обох фундаторів. Існує також версія Голубєва, яку він висловив 1876 році, що ікона Преподобного Федора у Межиріцькому Свято-Троїцькому монастирі, написана на портреті кн. Василя-Костянтина Острозького.[17.с.224]

Версія щодо замалювання православними портретів фундаторів не є безпідставною. У 2011 році я реставрував ікону Федора Острозького в Межирічі. Під час реставрації було видно під образом Преподобного якісь кольорові зображення в місцях втрат верхньої фарби. На жаль, подивитися, що знаходиться внизу, мені не вдалося. Але на підтвердження думки, що внизу є зображення князя Януша наштовхує той факт, що на звороті ікони є напис польською мовою «фундатор». Відомо, що фундатором Межиріцького монастиря був князь Януш Острозький, Федір же ніякого відношення до монастиря не мав. Є свідчення, що портрет Януша Острозького із Межиріцького монастиря разом з архівом потрапили до Київської духовної академії. [18.с.128] Але, якщо уважно прочитати інвентар за 1862 рік, то можна помітити, що в монастирі було два портрети фундатора - один висів в церкві, а інший розміщувався в трапезній разом із портретами двох Пап Римських та якогось генерала францисканського ордену. Отже, мабуть, менший портрет князя із трапезної перевезений був до Києва.

Крім того, свідченням можливості записаного зображення Януша може служити ще й такий факт. У 2009 році я реставрував чудотворну ікону св. Антонія. Коли спочатку було знято паперовий оклад, я помітив, що на тлі є декілька пізніших втручань і тому почав знімати їх, не зачіпаючи постаті святого. Під час зняття пізнішого запису виявилося, що під «православним» Антонієм є ще й «католицький» Антоній. Католицький святий одягнений в червоний єпископський одяг, і коли по контуру було відкрито раніше зображення, то звичайно, що червоний колір і кращий у мистецькому виконанні католицький святий, навіть частково виглядаючи, вигравав порівняно із темною аскетичною фігурою православного Антонія. Тут необхідно додати, що католики шанували як чудотворну ікону зображення Антонія Падуанського, а православні вирішили, що ікона вже знана як чудотворна. Тому, щоб зберегти чудотворність основи і наблизити ікону до православного канону, по верху написали образ Антонія Великого, якого шанувала і православна церква. На жаль, мені не вдалося вговорити настоятеля монастиря, щоб зображення католицького Антонія закрити лише окладом із дерева чи металу і зберегти в такому стані. Коли я приїхав в черговий раз, щоб дочистити ікону, то побачив, що все тло було знову записане олійною фарбою.

На іконі святого Антонія стоїть підпис, що записував ікону благочинний Костянтин Йосипович Червінський в 1869 році, який, можливо, був і автором образу князя Федора Острозького.

Невеликий образ із зображенням кн. Федора Острозького знаходиться у фондах ОДІКЗ (кн. 5429) і репрезентує той таки ж тип волинський. Можливо, ця ікона походить із Кирило-Мефодіївської церкви і є подарунком братчика Н. Рігельмана.

Ще одна ікона із зображенням преподобного Феодосія збереглася в приватній збірці. Князь Федір зображений, як і на попередніх іконах, у вигляді «сарматського» шляхтича - так само стоїть біля столу, але вже повернутий в інший бік, а на столі замість корони зі скіпетром бачимо лише хрест та закриту книгу. На голові преподобний вже має клобук, але все одно він зображений, як і на попередніх іконах, з епітрахіллю, в руках також тримає вервечку.

В іконостасі Богоявленської церкви знаходиться образ Федора Острозького, написаний художником М. Распоповим ще у 1891 році. [19.с.36] На іконі святий зображений монахом в клобуці без епітрахілі, але на тлі столу з княжою короною. Цікаво, що князь Федір зображений в червоному підризнику. Ця традиція була характерною особливістю в зображенні монахів, які були княжого походження. Дві останні ікони вже репрезентують перехідний тип ікон із зображенням Преподобного Феодосія. Вони вже поступово відходять від сарматського портрету і стають іконами в повному розумінні цього терміну для XIX ст.

Ще одна ікона, зображення якої залишив нам острозький фотограф Р.Мартвіх (знімок зберігається в Острозькому музеї). На фото бачимо фронтальну постать простоволосого князя Федора в монашому одязі, і знову ж таки з епітрахіллю, в лівій руці тримає вервечку. Біля ніг святого лежать вже не потрібні корона та скіпетр. Жодного натяку на сарматський портрет в цій іконі ми вже не бачимо. Можливо, тут дався взнаки вплив київської стилістики в поєднанні з волинською. В цій іконі аскетичне обличчя князя з сивою бородою найбільше підходить під опис в «Подлинике»

(„Преподобний Феодор, князь Острозький, дуже сивий. Борода кінцями кошлата. Волосся з ушей. На раменах – чорний клобук. Риза Преподобного).

В середині XIX ст. ще не було жодної церкви, яка була б присвячена кн. Федору Острозькому. Такі храми були побудовані лише згодом – 1857 року у селі Сивки Острозького повіту (Білогірського району Хмельницької області) та у місті Полонному у 1881 році (на Забелінському кладовищі). В Полонному кладовищну церкву в ім'я Федора князя Острозького та Іова Почаївського побудував отець Степан Хойнацький. [20.с.76] У Сивках церква збудована за ініціативи відомого краєзнавця, священика Аполлона Дорофійовича Сендульського (1830—1882). Обидві церкви збереглися і до сьогодні та діють як в Полонному, так і в Сивках. А. Сендульський — автор понад 40 робіт з історії краю. Це передусім дослідження з археології, історії, етнографії населених пунктів Південно-Східної Волині, описи Заславля, Ляхівців, Острога, Тихомеля, Ямполя та інших. Дослідник був постійним автором «Волинських єпархіальних відомостей», в тому числі нарисів про князя Федора Острозького. [21.с.120]

В повідомленні із ЦДІАКУ [22] згадується про стару церкву із села Сивки, розібрану 1884 р., і нову, зведену упродовж 1871-1875 рр. Далі на арк. 6 зв. у параграфі «Притвор»: «Притвор довольно вместителен, соразмерно с общею вместительностью храма. В нем одно окно с одной стороны с железною решеткою и с другой противоположной тоже одно окно с такою же железною решеткою. В этой части храма есть одна очень хорошей живописи икона, подаренная местным помещиком Радзиминским – это лик преподобного Феодора князя Острожского».

Далі інші ікони, потім дзвони: «3 этаж и есть в собственном смысле колокольня, на которой со всех 4 сторон устроены окошки (голосники) без стекол с наружными ставнями. Колокола следующие: 1-ый самый больший весом 29 п. 20 ф., язык с ремнем 1 пуд. Он заказан московскому фабриканту Николаю Финляндскому и прислан в м. сентябре 1887 года. Стоимость его 501 р. 50 к., т.е. по 17 р. пуд, язык к колоколу стоит 7 ½ р., ремень для укрепления языка 3 р., а за пересылку уплачено 28 р. 84 к. Итого общая стоимость его = 540 р. 84 к. На этом колоколе отлиты изображения: Спасителя, Божией Матери и преподобного Феодора князя Острожского. Кроме того кругом сделана подпись: где, когда и для какой церкви отлит колокол. (С. Сивки 10 ноября 1892 года. Приходский села Сивок священник Александр Кириллович). [22]

Якщо прослідкувати зображення князя на друкованій продукції то бачимо ту ж відповідність що і в живописі. У волинських періодичних виданнях «Почаївський листок», «Єпархіальні відомості» князь зображується за волинським типом, а у варшавському виданні «Воскресное чтение» - київським.

Проаналізувавши все вищесказане, київський художник Юрій Нікітін створив образ Св. князя Федора Острозького, для студентського храму Преподобного Федора \ Феодосія кн. Острозького в Острозькій академії. Кожна деталь на іконі щось символізує. Червоний підризник означає княжу достойність, кинуті в ноги корона та скіпетр - відмову від світської влади, троянда біля ніг символізує відречення від спокус світського життя. Найцікавішою деталлю ікони стало введення в композицію зображення козаків-херувимів над аркою. Вперше козаки-херувими були використанні князем Василем-Костянтином Острозьким та Іваном Федоровим в Острозькій Біблії. Острозька Біблія стала канонічною не тільки як зразок біблійного тексту для всього православного світу, але й зображення козаків-херувимів стало використовуватися в богословській літературі України, Росії, Білорусії та Литви.

Шануючи образ нашого Святого Федора Острозького, який є покровителем всієї Великої Волині, ми разом з тим бережемо пам'ять про славний рід князів Острозьких, завдяки яким значною мірою збереглася православна віра не тільки в Україні, але й у всьому православному світі.

ІКОНИ СВЯТОГО ПРЕПОДОБНОГО ФЕДОРА ОСТРОЗЬКОГО XVIII–XIX СТ.

худ. Распопов М.

1. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. Toruń, 2003. S.8.
2. Яковенко Н. Українська шліхта з кінця до середини століття. Волинь і центральна Україна.- Київ – 2008. С.470 (с.94).
3. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Warszawa, 1913. S.15.
4. Бондарчук В. Волинські «святі» Іов Почаївський та Федір Острозький./ Газета «Зоря комунізму» Острог. 17 березня 1987. № 32.
5. Paprocki B. Gniazdo cnoty / B. Paprocki. – Kraków, 1578.
6. Буслаевъ Ф.И. Историческіе очерки русской народной словесности и искуства. СПб., 1861. Т. II. С. 356.
7. Романчук О. Князь Федір Острозький / Життя і слово. – 1991. – 24 серп.
8. Там же.
9. Отчёт св. Кирило-Мефодиевскаго братства за 1878-1879 год. Санкт-Петербург 1882. ст.100.
10. Я.В. Бондарчук Аналой другої половини XVII - початку XVIII століття із житієм св. Миколая з фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога/ Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку/ Випуск 16, Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Том I, 2010.
11. Ковалів Вітольд-Йосиф. Острізький фарний костел XV-XX ст./ Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Острiг на порозі 900-річчя. 1993. ст. 57.
12. Бондарчук Я. Сузір›я князів Острозьких / Я. Бондарчук // Погорина. - 2009. - № 10-11 . - С. 313-316.
13. Преподобный Фёдоръ Князь Острожский. Воскресное чтение. №31-33., 1-8-15 агуста, Варшава. 1937.
14. ЦДІАУК. Ф.2205, оп.1, спр.109, арк.4 зв.-5.
15. Український портрет XVI – XVIII століть. Каталог-альбом. Видання 2. Київ – 2006. С.351 (С.246).
16. Бендюк М. Корона князів Острозьких. Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Острог 2012. Ст. 252.
17. Голубев С.Т. Археологические заметки // Труды Киевской Духовной Академии. 1876. №4. С.224.
18. Луц В. Опис Троїцького монастиря у Межирічі острозькому 1862 року. // Волинська ікона: дослідження та реставрація, №8. Луцьк 2001 ст. 128-134
19. Распопов Н.М. Из воспоминаний Николая Максимовича Распопова / Сообщ. П.Н. Распопов // Русский архив, 1879. - Кн. 3. - Вып. 9. - С. 36-44.
20. Кобильчак Г. Полонне минуле і сучасне. ТОВ «Приватна друкарня». Полонне 2008. ст. 384 (ст.76).
21. Манько М.П. Аполоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині / М.П. Манько // Острiг на порозі 900-річчя (1990-1992 рр.): Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій. – 1992. – Ч. 1. – С. 120-122.
22. ЦДІАК України. – Ф. 2205, оп. 1, спр. 137. Арк. 1: Копия. Церковно-приходская летопись по Сивковскому приходу 5 благочиннического округа Острожского уезда за 1892 год./ Арк. 4 зв.-8 зв. (Отдел 2. Приходский храм)/ Арк. 7.